

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ РАДЯНСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

60-річчя завершення Другої світової війни стало однією з визначальних подій 2005 року. Ювілей викликав до життя як політичні, так і наукові дискусії. Центральне місце тут належить усвідомленню цивілізаційного значення розгрому нацистської Німеччини та її капітуляції. Велика увага приділяється детальному, неупередженому висвітленню найскладніших проблем, пов'язаних зі світовою війною, як тих, що не розглядалися взагалі, так і тих, що були розкриті однобічно чи поверхово.

Проблема правового статусу радянських і німецьких військовополонених у роки Другої світової війни має особне місце серед тих, які пов'язані з правовими характеристиками тих винятково складних процесів, що мали місце серед десятків країн, втягнутих у світове військове протистояння. Війна стала справжньою трагедією для мільйонів осіб, відобразила реальну кризу гуманізму й людськості, цивілізаційних здобутків, накопичених упродовж тисячоліть. Здавалося б, невідворотне у світовій спільноті й міжнародному праві розуміння природних прав людини, юридичних зобов'язань держав однієї відносно іншої та своїх і чужоземних громадян було часто-густо знищене полум'ям світової війни, людинаєнависницькими доктринами її ініціаторів.

Прагнення націонал-соціалістичного керівництва Німеччини до світового расового панування та комуністичної влади Радянського Союзу до домінування пролетарського соціалізму в усьому світі, помножені на відмову від загальнолюдських цінностей в угоду, в одному випадку, расовим, а в іншому – класовим інтересам, були суттєво посилені тим, що в силу історичних чинників саме «Третій рейх» і «Перша у світі держава робітників і селян» стали головними особами світової війни.

Мова йде про чотирирічне сухопутне і повітряне протистояння, про війну на морі, тисячокілометрові переміщення лінії фронту спершу від Карпат і Бреста до Сталінграду й Кавказу, а потім – у зворотному напрямі аж до Берліну, Відня і Праги. У повній мірі цей «вогняний смерч» пройшов українськими землями. Жодне місто чи село України не оминула найжахливіша трагедія ХХ ст., примноживши страждання поколінь, які пережили криваву громадянську війну, жах голодомору і «великого терору» 30-х років.

Мільйони осіб, поставлених під рушницю з обох боків, окупація ворожими арміями великих територій супроводжувалися наявністю великої кількості військовополонених. Війна спричинила таке ураження прав людини, у тому числі найголовнішого – на життя, що призвело до радикального перегляду усього пово-

енного устрою світу, його правового регулювання. Це також обумовило формування нового міжнародного публічного права і розвитку, у якості його найважливішої складової, міжнародного гуманітарного права.

Зіткнувшись з проблемою масовості контингенту військовополонених уперше ще у роки Першої світової війни, воюючі держави постали під час Другої перед нею ще в більших масштабах. Правові норми, вироблені щодо «права і звичаїв» війни ще у кінці XIX та на початку XX ст., розвинуті й удосконалені у міжвоєнні десятиріччя, виявилися недієвими для умов масового винищення людей, маргіналізації свідомості не стільки й не тільки тих, хто вів вогонь у окопах, повітрі чи на морі, скільки власне можновладців, харизматичних лідерів націй та їх оточення.

Слід зауважити, що специфіка військового полону в гітлерівській Німеччині та Радянського Союзу і його правових (а найчастіше неправових) характеристик широко і комплексно розкриті у двох виданнях фундаментальної (друге – близько 100 друкованих аркушів!) монографії А.С. Чайковського [1, 2]. Багатий і комплексний юридичний та правовий матеріал, викладений у цій праці, має велике значення для з'ясування особливостей реального правового статусу військовополонених воюючих держав у роки Другої світової війни.

На час початку відкритого збройного протистояння між Радянським Союзом та Німеччиною уранці 22 червня 1941 р. існувала досить потужна міжнародно-правова база, яка визначала правовий статус військовополонених і була, принаймні за наміром, спрямована на захист їх життя та прав. «Множилася» вона і на національне законодавство. Проблема розвитку цього законодавства заслуговує, на нашу думку, на самостійне дослідження.

Перші напрацювання виникли ще до Першої світової війни, коли провідні держави намагалися урегулювати ці питання. Вони обговорювалися улітку 1929 р. на Женевській конференції. 27 липня 1929 р. її учасниками було прийнято дві конвенції: «Про поводження з військовополоненими» і «Про покращання участі поранених і хворих у діючих арміях». Першу з них, яка безпосередньо стосується теми цієї розвідки, СРСР не ратифікував (на відміну від другої). Німеччина ж визнала цей акт [3, с.32–33]. Та напередодні нападу на СРСР вона відмовила у його застосовності щодо військовослужбовців Червоної армії як занадто гуманістичного.

У СРСР у 1931 р. було видане власне «Положення про військовополонених» [2, с.66]. Нове «Положення про військовополонених» було прийняте Радою народних комісарів уже після початку Великої Вітчизняної війни 1 липня 1941 р. Як доводить А.С. Чайковський у своєму аналізі цього нормативно-правового акта, він у

цілому відповідав параметрам Женевської конвенції 1929 р. «Разом з тим, даний документ істотно відрізнявся від міжнародних угод, зокрема від Женевської конвенції, яка містила 97 статей, що регламентували перебування громадян воюючих сторін у полоні, у той час як «Положення...» – тільки 31. У ньому чітко не передбачалися такі важливі питання, як норми харчування військовополонених, їх роздільне утримання за расовими і національними ознаками, права і виконання відповідних релігійних обрядів, звернення до властей зі скаргами на режим утримання, оскарження вчинених проти них юридичних актів, у тому числі й смертних вироків, була відсутня також заборона на трудове використання у цілях виробництва зброї, будівництва різного роду оборонних споруд і т.д.» [2, с.95].

Перебування у полоні й нелюдяні умови утримання бранців радянської та винятково тяжкі – німецької армії були додатковим чинником ідеологічного впливу, важелем вирішення питання про зрадництво, про залучення якомога більшого числа військовополонених до зрадницьких дій. Форми останніх були різноманітні:

- участь у ідеологічних операціях, ведення пропаганди щодо співвітчизників, які продовжували боротьбу у лавах армії та флоту;

- служба у збройних силах противника та участь у їх складі у бойових діях проти співвітчизників;

- здійснення карально-охоронних дій у складі окупаційної адміністрації;

- диверсійно-розвідувальна та терористична діяльність.

Величезні невдачі Червоної Армії на початковому етапі війни, що призвели до втрати Мінська вже на сьомий день німецького наступу, виходу вермахту у липні до Києва, призвели до деморалізації значної частини радянських військ. Сотні тисяч військовослужбовців опинилися в гітлерівському полоні.

Велика кількість полонених, нелюдські умови утримання, створення концентраційних таборів і таборів знищення нацистськими воєнними злочинцями – усе це призводило до того, що досить значна частка радянських військовослужбовців погоджувалися на співпрацю з ворогом. Повоєнна радянська пропаганда ретельно приховувала (і наука також, звичайно, не могла не підкорятися ідеологічним установкам) масштаби колабораціонізму громадян СРСР. Сьогодні чимало говориться про дивізію СС «Галичина», штати якої нараховували до 18 тис. осіб. Політично-громадську відповідальність за її створення взяв на себе Український Центральний Комітет [4, с.121]. Згадка про неї здається суттєвим аргументом для сил, які не хочуть визнавати українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни. Втім, принагідно зауважимо, що ця дивізія не є показовим прикладом колабо-

раціонізму. Вона рекрутувалася з галицьких юнаків, які й двох років не прожили за радянської влади, а отже, у більшості своїй не мали певної прихильності до комуністичних цінностей. У той же час, Російська визвольна армія на чолі з генералом Власовим, яка була справді армією і поділялася на дивізії, 29-та і 30-та російські дивізії СС, численні кавказькі формування складалися у значній (якщо не переважаючій) частині з колишніх військовополонених, які зрадили військовій присязі [5, с.186–187].

Жорсткість позиції радянського керівництва щодо осіб, які не виявили належної мужності, вірності військовому обов'язку і стали на шлях зради, назавжди відбилася на їх долі. Тавро зрадника вони, незважаючи на причини, форми, міру вини тощо несли фактично протягом усього життя. І якщо стосовно одних воно було більш чи менш заслуженим, зовсім інакше це виглядало щодо тих, хто героїчно переніс усі страждання (часом нелюдські) й боровся з нацизмом.

Льотчик – ас Герой Радянського Союзу І.І. Бабак, який знищив 37 німецьких літаків, був одним із кращих учнів і соратників легендарного О.І. Покришкіна і у 25 років командував гвардійським полком, потрапив у ворожий полон у березні 1945 р. Незважаючи на тяжкі опіки і поранення, мужню поведінку, після визволення Бабак не отримав другої Золотої Зірки, до якої він був представлений раніше, а його блискуча командирська кар'єра припинилася. Допити, недовіра, звинувачення стали «нагородою» за небачений у світі подвиг льотчика тієї ж дивізії М.П. Девятаєва, який втік з нацистського полону на ворожому бомбардувальнику «Хейнкель – 111». Герой французького руху Опору І.М. Скрипай, який командував партизанським загonom «Максим Горький» був «відзначений» десятьма роками ув'язнення [6, с.106–107].

Доля цих (і багатьох інших) людей по-своєму пояснює і специфіку праворозуміння повоєнного сталінського Радянського Союзу, чому усе-таки у вермахті та військах СС радянських громадян було значно більше, ніж у навіпаки. Військовополонених – німців, які втратили віру в нацистські ідеали, використовували частіше у розвідувальних та контррозвідувальних (досить згадати відомі «радіоігри» з абвером) цілях, або ж пропагандистських. Щодо останнього випадку маловідомим є сюжет, коли вже у листопаді 1943 р., коли до початку бойових дій на етнічній німецькій території було ще більше року, військовополонені – члени Національного комітету «Вільна Німеччина» брали активну участь у агітаційній операції щодо німецького угруповання на острові Хортиця [7, с.70].

Втім, як переконливо оповідає А.С. Чайковський, і доля ширих німців – антифашистів, які кували перемогу держав антигітлерівської коаліції, була в умовах радянського тоталітаризму вельми

драматичною. Так, Й. Кун, який брав участь у невдалій змові проти Гітлера улітку 1944 р. і дивом зміг перейти лінію фронту на бік Червоної Армії і надав винятково цінні відомості, згодом опинився за ґратами. Одним із доказів його провини висувалася ... підготовка замаху на Гітлера [2, с.56].

Чимало іноземців і колишніх російських емігрантів, які повірили у радянську пропаганду і заклики повернутися, дуже скоро мали нагоду пожалкувати про свій вибір. За останні півтора десятиріччя створено багато наукових, а особливо публіцистичних і художніх творів, де вказані питання розкриті більш ніж переконливо (це праці науковців, спогади, врешті-решт художній фільм «Схід – Захід»). Нацистські власті активно (і зрозуміло чому, оскільки це було їм вельми вигідним) розповсюджували серед радянських військовополонених ставлення сталінського режиму до них як до зрадників.

«Радянський уряд, втративши більше як два мільйони полонених, хотів стримати далішні втрати, що прийшли б, якби змінилося трактування полонених на німецькому боці» [8, с.65]. Не змінюючи власне ставлення до полонених, сталінський режим почасти «забезпечував» тим самим і гірше, ніж до союзників по антигітлерівській коаліції, ставлення Німеччини до радянських військовополонених.

Однак, керівники обох тоталітарних держав використовували фактор страху своїх військовиків перед стражданнями в полоні як додатковий стимул нещадного до себе і ворога спротиву на полі бою. Наказом Ставки Верховного головнокомандування від 16 серпня 1941 р. № 270 радянські воїни, які потрапили у полон, оголошувалися злісними дезертирами, а їх родинам загрожували: арешт (у випадку з командирами чи політпрацівниками) або позбавлення державної допомоги (для родин червоноармійців). Цей наказ суперечив не тільки принципам гуманності, але й нормам міжнародного права [9, с.55].

Про знаменитий наказ верховного головнокомандуючого Червоної армії Й.В. Сталіна «Ні кроку назад!» годі й говорити. Німецький наступ літа 1942 р. удруге після осені минулого року поставив радянські війська на грань військово-політичної поразки, а весняна невдача під Харковом знову обернулася сотнями тисяч військовополонених. Вживалися рішучі заходи щодо посилення збройного опору радянських частин і з'єднань на підступах до Волги і Кавказу. Жорстке ставлення керівництва радянських військ до власних військовослужбовців, які потрапили до полону, «накладалося» на поводження нацистів. З 3,9 млн. радянських військовополонених станом на початок 1942 р. у живих залишалося менше третини – близько 1,1 млн. чол. [9, с.68].

У той же час, і Гітлер, починаючи з січня 1942 р., почав категорично заперечувати, щоб німецькі військовослужбовці, які потрапили у радянський полон, отримували бодай мінімальну допомогу з батьківщини. Він був «...проти того, щоб німецькі вояки на східному фронті знали, що у випадку полону до них ставитимуться згідно з міжнародними законами» [8, с.66].

Доля радянських військовополонених, захоплених Німеччиною, і німецьких вояків, які опинилися в радянському полоні, переконливо доводить антигуманний, нелюдяний за суттю, характер тоталітарних режимів незалежно від їхнього ідеологічного забарвлення. Норми міжнародного права, які були покликані захистити життя, здоров'я, і до певної міри, гідність військовослужбовців, які потрапили до ворожого полону, не тільки не виконувалися, але й були прямо знехтувані. Особливості перебігу подій на Східному фронті Другої світової війни обумовили те, що основна маса радянських військовослужбовців потрапила в німецький полон на першому етапі війни (з 22 червня 1941 р. і до перемоги Червоної армії у Сталінградській та Курській битвах), а німецьких – на за-вершальному, у 1944–1945 рр.

Расово-ненависницька нацистська теорія з її ставленням до неарійських народів як до меншовартих, неповноцінних, таких, які не заслуговують на фізичне існування, була, звичайно, вельми суттєвим чинником нелюдського поводження нацистських властей з радянськими військовополоненими. Жорстоке ж утримання німців у радянських таборах мало чим відрізнялося від того, яке випало на долю співгромадян «великого вождя» та його оточення, котрим прийшло в житті нещастя отримати тавро «ворогів народу». Поруч з іншими дійсно жахливими уроками Другої світової війни – депортаціями та геноцидом мирного населення, створенням «фабрик смерті», Холокостом, першим застосуванням зброї масового знищення і багатьма іншими небаченими раніше злочинами проти людства – винищення і скалічення фізичне й духовне мільйонів військовополонених, найперше на полях битв і у таборах двох найбільших учасників війни, показало, що людство вишло на межу свого існування. Настав час схаменутися.

Протягом другої половини ХХ ст. була напрацьована система відповідних норм міжнародного гуманітарного права, метою якої стало надати людині статусу вищої соціальної цінності. Захищеність людини, її прав сьогодні є доконаним «індикатором» демократичності суспільства і певної держави. Та практика правозастосування, особливо у зонах локальних конфліктів, з великою кількістю яких людство вступило у ХХІ століття, доводить, що подібні норми далеко не завжди спрацьовують, відтак доля полонених повинна постійно перебувати в полі уваги як світового співтовариства, так і урядів та громадських організацій.

Список літератури: 1. Плен: За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине. 1939–1953 гг.). К., 2002. 2. Плен. За чужие и свои грехи (военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). К., 2005. 3. Конасов В.Б., Терещук А.В. Узники войны (К истории иностранных военнопленных в России и СССР) //Новый часовой. 1994. №1. 4. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939 – 1945 рр. //Український історичний журнал. 1992. №6. 5. Цвілюк С.А. Велика війна і велика перемога: реальні і міфічні вимоги //Вісник інституту внутрішніх справ. 2005. №3. 6. Єлисаветський С.Я. Герої руху Опору у Франції – вихідці з України //Український історичний журнал. 1992. №5. 7. Руденко Н.М. Агітоперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця (листопад – грудень 1943 р.) //Український історичний журнал. 1992. №5. 8. Добрянський М.Д. Доля радянських воєняків у гітлерівському полоні //Сучасність. 1993. №12. 9. Конасов В.Б., Терещук А.В. К истории советских и немецких военнопленных (1941–1943 гг.) //Новая и новейшая история. 1996. №5.

Надійшла до редколегії 11.01.06

Т.В. Коломієць, Ю.М. Коломієць

ПЕРШОПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ ТА НАЦІОТВОРЕННЯ

Початки процесу українського етногенезу та націотворення сягають часів стародавньої та середньовічної історії, коли творилося реальне підґрунтя, на якому міцно тримається і до тепер наш український народ. Вступна частина Конституції проголошує: «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян усіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення ... приймає цю Конституцію – Основний Закон України» [1, с.23].

Конституція під терміном «Український народ» розуміє громадян усіх національностей, що проживають на терені цієї держави, і зазначає, що мова тут іде про громадянство, правовий зв'язок людини з державою, її приналежність до України незалежно від її етнічного походження. І цей аспект є особливо важливим для нашої країни, де через численні політичні, економічні, культурні чинники існують певні відмінності навіть між самими українцями, не говорячи про розмаїття інших національностей [2, с.114–116].

Перш за все, необхідно дати визначення поняттям, якими будемо оперувати в контексті даної статті: «етнос», «народ», «народність», «нація». Відомий український історик І.Лисяк-Рудницький досить чітко дав визначення ключовим термінам: під «народом» слід розуміти одиницю етнічну, під «нацією» – політичну [3, с. 11]. Так, «народ», що за своїм змістом відповідає широковживаному в літературі «етнос», являє собою історично сформовану спільноту людей і характеризується стабільними ознаками мови, культури,